

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ(*)

Այս երկրորդ մասի հոդի պարզումէն, նորոգութիւններէն և յարգարումէն յետոյ մենք այս մասին մէջ գտած եղանք հետեւեալ պատմական մնացորդները. —

ա) Կոստանդինեան քարէ կլոր խողովակ մը, 40 սմ. տրամագիծով (տես պատկեր Գ, 12): Այս խողովակը սկիզբ կ'առնէ Բ. մասի ժայռէ յատակէն և մօտ 13 մէթր ուղղաձիգ կը բարձրանայ մինչև Բ. մասի առաստաղը: Անիկա Սուրբ Զուրբի խողովակն է Կոստանդինեան Տաճարին, որ կը գտնուէր Ս. Լուսաւորիչ Տաճարին և մեր պեղած մասերուն վերեւ: Այս խողովակէն վար կը հոսէր Ս. Սկիչի լուսացման և մկերութեան Զուրբ գէպի գետնայարկ: Այս խողովակի գոյութիւնը փայտ մըն է հետեւեցնելու թէ Կոստանդինեան Տաճարի գոյութեան օրերուն, մեր պեղած վայրերը բաց էին և չէին կառաւարդած այն հողով որ պարպուեցան մեր կողմէ:

Այս խողովակէն երկրորդ մը ևս գտնուեցաւ Գողգոթայի ետեւ, Յունաց Միաբանութեան ճաշարանին մէջ կառարուած պեղումներուն ընթացքին, իսկ երրորդ մը գոյութիւն ունի Անգր Յորդանանի Մատապա քաղաքին մէջ, Բիւզանդական եկեղեցւոյ մը աւերակներուն մէջ:

բ) Վերոյիշեալ Ս. Զուրբի խողովակին ուղիղ հանդիպակաց կողմը, ժայռակերտ պատի երեսին, ժայռակերտ յատակէն սկսող անցքի մը սկիզբը գտանք (1 1/2 մէթր լայն, 2 մէթր բարձր), որ հիւստեան — փակուած է քարանիւ պատով մը (տես պատկեր Գ, 19): Զգուշացանք այդ անցքը բանալէ: Կը կարծենք թէ այս անցքը կ'առաջնորդէր գէպի Ս. Հեղինէի Զրհորը, որ Զպտոց վտնքին մէջ գտնուող ընդյառաակեայ շատ հսկայ քարայր մըն է: Փորձի համար քակեցինք այն պատի քարերէն երեքը, և անոնց ետին գտանք թաց հողի թանձր զանգուած մը և շատ ծանր գարշահոտութիւն: Փակեցինք զայն մօտ չըլլալու համար ուրիշ համայնքի մը սեփականութիւնէն ներս:

Յառանջակիւն է որ ձեռնուած անձրեային տեղումներուն, մեծ չափով Զուր այս պատէն կը թափանցէր գէպի Բ. մասը, բարձրանալով մինչև 70 սմ.: Մէկ երկու շարաթ յետոյ ետ կը քաշուի նայն պատէն դուրս, ուրկէ որ եկած էր: Կ'ենթադրենք թէ Ս. Հեղինէի Զրհորին Զուրբն են որ այս կողմ կը թափանցեն:

գ) Վերոյիշեալ պատին ուղիղ աջիւր, գետինը այնպէս մը ձեւաւորուած է որ աստիճանաբար կը խորանայ ընդունելով Հրէական կրօնի ճամբարութեան աւազանի ձեւը: Այս ձեւաւորումը կառարուած է անշուշտ երբ այս տեղը կը գործածուէր որպէս քարահանք (Բ. Ա. Ժ. — Ե. դարերուն): Արդեօք այս փոսիկը գործածուած էր իբրեւ մկրտարան առաջին քրիստոնեաներէն, որոնք Առաջին դարուն Գողգոթայի շրջապատը կը գործածէին որպէս հաւաքավայր (տես պատկեր Գ, 20):

դ) Թե՛ Ս. Վարդանանց մատուռի և թէ այս Բ. մասին հողերը պարպուած առին գտանք խճանկար յատակի մը կտորները, իւրաքանչիւրը մօտ 1 քմ. մէկ մեծութեամբ: Այդ կտորները խճանկարի մասնագէտի մը կողմէ մէկտեղուեցան, անոնք որոնք գտած էինք Ս. Վարդանանց մատուռէն՝ զեռեղեցինք անոր յատակին մէկ անկիւնը (արեւմտեան կողմը), իսկ անոնք որոնք գտած էինք Բ. մասին մէջ, զեռեղեցինք այնտեղ: Դասելով այդ խճանկարներու զորդական մօթիքներէն, անոնք պէտք է ըլլան Երկրորդէն Զորքորդ դարու (Յ. Բ.) յատակի մը մնացորդները: Անոնք կրնան ըլլալ նաեւ Կոստանդինեան կործանած տաճարի խճանկար յատակին մնացորդները:

ե) Բ. մասի քարամայր պատի մակերեսին մինչև այսօր կը տեսնուին Զուրբի մակերեսի մը հետքերը, ինչ որ կ'ենթադրէ այս մասին որպէս Զուրբի ամբարանաց գործածուած ըլլալը:

(*) Տեղեկագրին սկիզբը տեսնել Սիմեոն Նախորդ Թիւին մէջ (1989, Յուլիոս — Սեպտ.)

զ) Բ. մասի արեւմտեան վերջնաորութեան վրայ գտանք պատի մը մնացորդը: Դատելով պատին չեղանկի խորտակուած ըլլալու ձեւէն, յայտնի կը գառնայ թէ անոր դիմաց գտնուող արեւմուտքէն արեւելք երկարող Դ. գարու կոտտանդինեան պատը (Ս. ռուսաւորչի հիւսիսային պատն է ասիկա) շինելու համար խորտակած են իրմէ առաջ քոյունթին ունեցող այս պատը: Արդեօք այս պատը շինուած էր արգելակելու համար ջուրին թափանցումը պատէն անդին, երբ այստեղ կը գործածուէր որպէս ջրամբար (տես պատկեր Գ, 7):

* * *

30 Յունիս 1981ին վերջնականապէս աւարտեցան Ս. Յարութեան հայապատ. կան Ս. Լուսաւորչի տոճորին արեւելեան և հիւսիս արեւելեան յետադիմութեան պեղումները Ս. կարապետի խորանին մօտ հիւսիսային կոտտանդինեան պատին վրայ բացուած վր, քիչ առաջ մեր յիշած այն դրան որ կ'առաջնորդէ մեզ Խ. Լուսաւորչի տաճարէն դէպի Բ. մասը մեր պեղումներուն: Նախկին պահարան մըն էր անիկա որ վերածուեցաւ գուռի, մօտ Տ մէջը հաստութեամբ կոտտանդինեան պատին ընդամէջէն: Դրան բացումը սկսանք ետեւէն, Բ. մասէն, որովհետեւ իրաւակից համայնքներ համաձայն չէին այս դրան բացումին, Գտնուեցան հատարուած իրողութեան մը առջև (տես պատկեր Գ, 11):

Պեղումներու աւարտին հետեւեալ յիշատակարանը գետեղուեցաւ Ս. Վարդանանց և Նահատակաց միտուոնին մէջ:

Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Վաղինայ Մրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց

Եւ Ի Պատրիարքութեան Ս. Սրբապետին Տ. Սրբեկէ Ս. Արեւապետիկոսին

Ի թուին Հայոց Ռեւմ. յորժամ կամեաք ընդարձակել զպահարանն յեկոյս խորանին Ս. Լուսաւորչին, զամբ զայս տեղի եւ զյարապից այրն չտեալ հողով եւ Քարթլ եւ Կարթլի զինեցաք զտառասանն եւ զյառակն եւ կասարեցաք զայլ քոթողութիւնն եւ յորդարեցաք Մատու պատումանց յանուն

Ս. Վարդանանց զօրավարացն Հայոց եւ Նահատակացն

Ազգիս Հայոց որք անկան յընթաց Համաթարեային :

Առաջին ձակոսամարտին

Ի ԶՀ. - ՌԶԺ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր պեղումները Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս չափ գրական նպատ մը եղան, Ս. Յարութեան Տաճարի պատմութեան համար, Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանի շուրջ գոլութիւն ունեցող երկրաբանական գրոյթին լուսարանման համար, և մանաւանդ նոր տուեալներ յայտ կ'ան Ս. գարու (Յ. Գ.) առաջին Քրիստոնեաներու հաւաքական կեանքին կապակցութեամբ, ինչպէս նաեւ ունեցանք նոր տուեալներ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Գողգոթայի պատմական վաւերականութեան ի նպատ:

Ա. — Մեր պեղումները երկրաբանական տեսանկիւնէն դիպուած ի յայտ բերին որ հայապատկան մեր Ս. Լուսաւորչի Եկեղեցոյն տեղը ձորակ մըն էր Գողգոթայի խաչելութեան տեղէնը ետին: Սակայն այս ձորակը չէ եղած բնական ձորակ մը, այլ քարահանք մը, արուեստական ձորակ մը որ կազմուած է քարահանքի աշխատանքներուն բերմամբ: Ի հնումն Գողգոթայի ժայռակերտ գաղաթը ժիպտուր ամբողջութիւն մը եղած է Ս. Լուսաւորչի տաճարին շրջ կողմերուն վրայ գոլութիւն ունեցող այսօրուան ժայռեղէն գանգուածներուն հետ: Անիկա Միդգի և Միջքէ ժայռերու հսկայական բեկոր մըն էր, որ ծառայելով իրրեւ քարահանք շտաղկարած է Գողգոթայի հետ գտնուող այն ժայռեղէն արուեստական ձորակը՝ ուր այսօր գետեղ-

ուսած է հայապատկան Ս. Լուսաւորիչ տաճարը: Իսկ ժամանակը աչա վայրին որպէս քարահանք գործածութեան Բ. պահի ժ. - Ե. դարերը եղած է (First Temple period) համաձայն հնագէտներու և գտնուած կուեղէններու եզրակացութեան: Անոնցմէ մին Հայր Տիգը կը պնդէ որ այդ վայրը որպէս քարահանք կը գործածուէր մինչև առաջին դար (Բ. առաջ):

Քրիստոսի խաչելութեան օրերուն այս վայրը գաղթած էր քարահանք մը ըլլալէ, և ունէր նոյն այն գոյովիճակը, ինչ որ է այսօր յետ պեղումներուն, այսինքն կար Գողգոթայի բարձունքը որ կը գործածուէր իբրեւ կառավարան: Գողգոթան ինչպէս այսօր կը գտնուի այժմու Ս. Լուսաւորիչ տաճարի հարաւ արեւմտեան անդ կիւնը: Գողգոթայի ժայռեղէն գագաթը կը շարունակէ իր քնթացքը գէպի արեւելք, կողմելով այժմու Ս. Լուսաւորիչ տաճարին հարաւային կոստանդիոնան (Բ. դար Յ. Բ.) պատին հիմնախարիսխը: Նոյն ժայռը իր ընթացքը կը շարունակէ գէպի արեւելք յետմէ բերելով Գիւտ Խաչի հսկայ քարայրը, ուր ըստ քրիստոնէական աւանդութեան յետ խաչելութեան պահուած էր Քրիստոսի խաչափայտը և Եր. Յ. Բ. դարուն գտնուեցաւ Հեղինէ Թագուհիին ձեռամբ: Այդ քարափայտին ընթացքը կը կորսուէր Գիւտ Խաչի խորանին ետեւ: Մեր պեղումներէն յետոյ յայտնի գտնուած որ ան կը շարունակէ իր ընթացքը Ս. Վարդանանց մատուռին ընդմէջէն գէպի հիւսիս և ապա նոյն մատուռն հիւսիսային կոստանդիոնան պատին վերջուորութեան կը հակի գէպի արեւմուտք և կը կազմէ մեր յայտնաբերած Բ. մասի ամբողջ հիւսիսային պատը մինչև Ս. Կարապետի խորանին մօտիկ, և նա կը ժխնայ Ս. Լուսաւորիչ տաճարին հարաւային հիւսիսային պատին հետ ու այդ պատին զուգահեռ կը շարունակէ իր ընթացքը^(*) այսպէս կազմելով ժայռակերտ ձորակը չրջապատուած Գողգոթայի շարունակութիւնը երդո ժայռեղէն ցցունքներով: Այս ձորակին յատկը ևս կը կազմուէր նոյն ժայռէն: Այսօր եթէ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ ներկայ ստիպատակը խորացնենք կէս մէթր, պիտի հանդիպինք նախնական միակտուր ժայռի այդ յատակին, որ Ս. Լուսաւորիչ արեւելեան պատէն անդին կը խորանայ մօտ 4-5 մէթր: Նոյն յատակը նոյն ձեւով կը խորանայ Ս. Լուսաւորիչ հարաւ արեւելքը, կողմելով Գիւտ Խաչի քարայրին յատակը, և անոր էջի ժայռակերտ պատիճանը, որ դժբախտաբար վերջին նորագութեանց ընթացքին ծածկուեցաւ քարակերտ նոր ասիւղնորդելով մը Լաւորիչներուն կողմէ:

Մեր պեղումները օգտակար հանդիպեցան նաև յայտնաբերելու Գողգոթայի տեղագրական երևոյթը, որը կորսուած է Ս. Յարութեան բարդ կրօնցիտի մէջ: Անոնք որանք Գողգոթան կը գիտեն: Ս. Յարութեան Տաճարին ընդմէջէն, յատկապէս մեր Ռաշաթափման մատուռէն և կամ Յունական Քաթողիքունէն անոնց համար Գողգոթան շինութիւն իբրեւ աշխատանշտնակելի բարձունք մը, և յաճախ վարանաւորներ կ'ուսնեան անոր պատմական վաւերականութեան մասին: Սակայն Գողգոթան գիտուած մեր պեղումներու խորագոյն կէտէն (Բ. մաս, և կամ ցեանայարկը Ս. Վարդանանց մատուռին, կամ Գիւտ Խաչի քարայրը), բայց ասեմ, Գողգոթայի մօտ 15-20 մէթրի հասնող նշտնակելի և համարիչ բարձունք մըն է, ներկայութիւն մըն է: Յատկապէս յիշարժան գէպը մըն է այս տեսակէտէն, Աւստրալիացի Կաթոլիկ Կարտինայի մը պարագան, որուն մենք հանդիպեցանք Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ: Մտերմաբար յայտնեց մեզ թէ կը գծուարք հաւատարմութիւն Ս. Յարութեան Տաճարէն հետ ցոյց տրուած Գողգոթայի պատմականութեան: Չաւարկեցինք և սակայն զինք ստալնորդեցինք

(*) Ըստ հնագէտ պատմաբաններու ենթադրութեան, ժայռը իր ընթացքը կը շարունակէր մինչև Քրիստոսի Ս. Գիրեղմանը ու Նիկոդիմոսի գերեզման քարայրը: Յարգարուեցաւ այս ժայռը շատ հաւանաբար Կոստանդիոնայի Գողգոթայի թերթէն համար հարթ բացուած մը իր Տաճարի շինութեան համար: Այս իրողութեան մնացորդ տուեալներն են այն ժայռակերտ պատերը որոնք կը գտնուին այսօր Ս. Յարութեան Լատին վանականաց բնակութեան օնեակներուն մէջ, ընդերին կողմերը:

գէտի մեր պեղումները, որ մինչ այդ չէր տեսած: Տուինք անհրաժեշտ բոլոր բացառութիւնները ու երբ դուրս կու գայինք մեր պեղումներու շրջափակէն, նշանակալից կերպով ան դարձու գէտի մեզ և ըսաւ. «Տեսնելէ յետոյ այս պեղումները, հիմա կը հաւատամ, որ այստեղ եղած է Գողգոթան»: Նոյն արտայայտութիւնը և գնահատանքը ունեցած են բոլոր այն ուխտաւորները և կամ զբոսաշրջիկները, որոնք այցելած են մեր պեղումները և լսած անհրաժեշտ բացառութիւնները:

բ. — Մեր հայկական պեղումներով մենք ունեցանք նոր տեսիլներ Յ. Բ. Ա. դարու, առաջին Բրիտանականներու հաւաքական կեանքին և անոնց խմբաւորման մէկ կեդրոնին մասին որ արածարանօրէն պէտք է ըլլար Բրիտանոսի Սուրբ Գերեզմանը, Խաչիւթեան տեղին և անոնց կից քարածառէ այն ձորակը, ուր նաև պահուած կը մնար Բրիտանոսի Ս. Խաչը: (Այստեղ սրտառուչ հանգիստութիւն մընալ կայ Բրիտանական կանայաւորութեան և մեր պեղումներու տեսիլներուն միջև): Ուրեմն մենք գտած էինք առաջին Ս. Յարութեան Տաճարը, բաց-երկնքին նայող, Բրիտանական տառապանքի սրբատեղին, ուխտավայրը, հաւաքատեղին: Հին ժամանակներուն մէջ ևս յիշուած է թէ առաջին Բրիտանականներ կը հաւաքուէին պաշտամունքի համար Գողգոթայի շուրջ գտնուող քարայրներուն մէջ:

Այս կապակցութեամբ հետեւեալ յառկանական հանգիստմը ունեցանք, մեր պեղումներու աւարտին, Ս. Յարութեան Տաճարի Լուսինաց հարաբարապետ-պատմաբան, գիտնական Հայր Քուստոյին հետ, երբ Յունաց Գաղարքարանի վաղէ հարաբարապետներուն հետ Գողգոթայի ետին Յունաց կողմէ կատարուած պեղումներու առիթով աննկատեամբ կը փնտտէին այն քարայրները, որոնք պիտի ըլլային շատ հաւանականութեամբ առաջին քրիստոնէականներու հաւաքատեղիները: Գողգոթայի քարածառին կունակին գտած էին շատ փոքրիկ քարայր մը հողիւ 4-5 ժարգու բաւարար չափով և կ'աշխատէին այնտեղ գտնել առաջին Բրիտանականներու հնաքեր: Առաջարկեցի Հայր Քուստոյին այցելութիւն մը առլ մեր պեղումներուն, ուր մենք արդէն իսկ-գտած էինք իրենց փնտաւած առաջին Բրիտանականներու հաւաքավայրերը: 'Հոս միջանկեալ յայտնենք թէ Հայր Քուստոն այն օրէն ի վեր երբ Յունաց և Հայոց գլխաւոր ժառարապետներուն հետ բողոքած և փորձած էր արգիլել մեր պեղումներուն շարունակութիւնը, որդողած էր և որոշած այլևս բնաւ երբեք չհանգիպիլ մեր պեղման վայրերը):

Առաջնորդեցի գինք գէտի Ս. Վարդանանց ժառու և ապա Բ. ժառը: Մասնաւոր մուտքին Հայր Քուստոն պահ մը կանգ առաւ, դիտեց շուրջը, վեր, վար, առ առնալով ժառեր, հնօրեայ պատեր, և ցանկարծ, անպատելիօրէն ունեցաւ հիացումի արտայայտութիւն մը "ա՛" ... Excellent,, Յետոյ առաջնորդեցինք գինք ընդյառանգ-հայ ժառ ժառուին և Բ. ժառը: Իր ալ եզրակացութիւնը այն եղաւ որ այս տեղերը ինչպէս է ըլլան առաջին Բրիտանականներու պաշտամունքի, ուխտի առաջին հաւաքատեղիները, Գիւտ Խաչի քարայրով միասին: Այս տեսակէտին ուրիշ փաստեր են նաև Ս. Վարդանանց ժառուին մէջ գտնուած ուխտաւորական նաւի գծագրութիւնը և Յ. Բ. Ա. դարու պատերը, որոնց մասին խօսեցանք արդէն մեր այն Տեսչիկադրին օգիտները:

(Շարունակելի՛ 4)

ԿԻՒՐՆՂ ԵՊՍ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ

Վերականգն Ս. Յարութեան Տաճարի
վերականգնութեան